

DRIE VIERVOETS-ORGELS

Het Verhofstadt-orgel in de Hervormde Kerk te Donkerbroek | Foto: Jan Smelik

UIT DE PERIODE 1680-1725

Auke Hendrik Vlagsma Viervoets-orgels zijn niet erg bekend. Hoewel de instrumenten klankjuwelen zijn bestaan er toch maar weinig cd-opnamen van. Over deze orgels heb ik in het kader van mijn proefschrift *Het 'Hollandse' orgel in de periode van 1670 tot 1730* (Alphen aan den Rijn 1992) materiaal verzameld en daar in mijn dissertatie ook wat van gebruikt. Maar er was nog meer voor een gedetailleerd artikel. Mijn bedoeling is om drie orgels te vergelijken en te kijken welke verschillen er zijn ten aanzien van de kasarchitectuur, de dispositie, de mensurering van het pijpwerk en ten slotte de klank. De drie orgels die ik heb gekozen zijn: het orgel in Bovensmilde, afkomstig uit de Waalse kerk in Kampen, dat in Donkerbroek, gebouwd voor de Rooms-Katholieke Kerk van Jutphaas, en het orgel in de Oud-Katholieke Kerk aan het Begijnhof te Delft.

Het orgel van de Waalse kerk in Kampen is gebouwd in 1684 en is - voor zover ik weet - het oudste balustrade-orgel van Nederland. Het orgeltje van Jutphaas is het best bewaarde van Verhofstadt, en dat van Delft is het enige van Duyschot. Helaas is van het Delftse instrument alleen de kas bewaard gebleven, maar gelukkig is er een vervanger voor het instrument zelf: de lade met pijpwerk in een kabinetorgel van de Doopsgezinde kerk in Middelstum.

In Nederland is het type viervoets-orgel pas ontstaan na de Reformatie. Deze orgels werden geplaatst in kleine kerkgebouwen, voor het merendeel in lutherse kerken en rooms-katholieke staties. In die ruimten konden vanwege de beperkte hoogte slechts orgels zonder onderkas gebouwd worden. Ze stonden in de balustrade van de galerij met het klavier aan de achterkant en kregen de naam 'balustrade-orgel'. Doordat de landelijke overheid maar één godsdienst voorstond, de 'Gereformeerde Religie', waren de overige geloofsgemeenschappen genoodzaakt in het geheim samen te komen in zogenaamde schuilkerken, kleine gebouwtjes die niet vanaf de weg te zien waren.

Van de meeste van deze orgels is de maker niet bekend, vooral van die in de rooms-katholieke kerken in de steden, waar weinig of niets van de administratie bewaard is gebleven. Deze werd ver-

nietigd om te voorkomen dat de magistraat namen te weten zou komen van personen die bij de kerk betrokken waren. Men liet zelfs door de schout invallen uitvoeren en katholieken werden in hechtenis genomen; zij moesten vervolgens tegen hoge bedragen worden vrijgekocht. Doordat ook de rekeningen ontbreken, zijn er vrijwel geen namen van orgelmakers uit de archieven bekend.

Een orgeltje waarvan de maker niet bekend is, werd in 1684 gebouwd in de Waalse kerk van Kampen, een Franssprekende gereformeerde gemeente, die door het stadsbestuur werd geholpen en soms financieel werd ondersteund, maar niettemin anoniem een orgel liet bouwen. De Walen werden meestal ondergebracht in kleine kapellen van voormalige kloosters, in Kampen in de St.-Annakapel van de Cellezusters. Na het opheffen van de Waalse gemeente in 1823 werd de kerk gebruikt door de doopsgezinden.

Met de bouw van een nieuw orgel in 1896 werd het oude orgeltje ingenomen door Jan Proper, die het in de Hervormde Kerk van Bovensmilde plaatste. Ik heb het vermoeden, dat de maker van het orgeltje Johannes Cloutman (of 'Cluitman') was, die uit Kaiserswerth aan de Rijn in de omgeving van Düsseldorf kwam. Uit het stadsarchief van Kampen is namelijk bekend dat Cloutman in 1684 aan het orgel van de Broederenkerk werkte en verder dat de

Het orgel in de Hervormde Kerk te Schoorl | Foto: Maarten Rog

Walen in 1684 op eigen initiatief een orgel hadden laten bouwen.¹⁾ Dit orgel heeft Rijnlandse en Westfaalse kenmerken: de waaivormige consoles aan de kas en de makelij van het binnenpijpwark, waarbij de labia alleen zijn begrensd door zijritsen, en verder de doorlopende Sexquialter.

Gelukkig waren er orgelmakers die hun visitekaartje in de orgels hebben achtergelaten en die we kunnen herkennen. Eén van hen is Matthias Verhofstadt, wiens werk te onderscheiden is aan de stijl van bouwen, de makelij van het pijpwerk en zijn tooninscripties. Op grond van deze kenmerken zijn twee schuilkerkorgels aan hem toe te schrijven. Ze staan nu in de hervormde kerken van Donkerbroek²⁾ en Schoorl. Het orgeltje van Donkerbroek is het best bewaard gebleven en komt uit de Rooms-Katholieke Kerk van Jutphaas, waar het circa 1720 werd gebouwd toen één van Matthias' broers, Servaas, daar pastoor was; sinds 1879 staat het in de Hervormde Kerk van Donkerbroek.

Van het derde orgel is de maker rechtstreeks bekend. Het is Johannes Duyschot, van wie we uit contracten weten dat hij orgels bouwde voor rooms-katholieke staties. In 1693/1694 maakte hij een orgel voor de oud-katholieke kerk H.H.-Johannes- en-Willibrord-

1) GA, Kampen, OA 31, fol. 191vo.

2) Helaas is het gebouw in 2004 afgestoten als gevolg van de overgang naar de PKN en worden de kerkdiensten sindsdien gehouden in de Gereformeerde kerk. De kerk met het orgel zal waarschijnlijk binnenkort worden overgenomen door de Stichting Oude Drentse Kerken.

Het orgel in de Hervormde Kerk te Donkerbroek | Foto: Jan Smelik

us aan de Brouwersgracht in Amsterdam en in 1722 één voor de oud-katholieke kerk St.-Maria & Ursula in Delft. Van dit orgeltje is de kas bewaard gebleven. Joachim Hess roemde het in 1777 om zijn klank en vergeleek het met het Niehoff-orgel uit de St.-Janskerk van Gouda. Hij gaf de orgelmakers van zijn tijd de raad om deze beide orgels ten voorbeeld te nemen.³⁾ In het kasje van Delft is geen materiaal van Duyschot meer aanwezig, nadat C.G.F. Witte in 1866 er een nieuw instrument in bouwde en het kasje in de breedte en de hoogte vergrootte.

De dispositie van Duyschot was:

Prestant 4' Holpijp 8'

Octaaf 2' Fluit 4'

Cornet III disc.

Het ontbreken van een Mixtuur en een eventuele Quintfluit heeft waarschijnlijk te maken met de functie van het orgel in de oud-katholieke kerk, waar geen samenzang plaatsvond. Er is echter wel een tertshoudend register aanwezig: een Cornet, die bij Duyschot meestal de samenstelling 4', 2 2/3', 1 3/5' had: een Sesquialter plus een Octaaf 4'. Het pijpwerk is verdwenen, maar – zoals gezegd – er is een alternatief: het orgel in de Doopsgezinde Kerk van Middelstum in Groningen. Daar is een lade met pijpwerk van

3) J. Hess, *Vervolg van de in 't jaar 1774 gedrukte en uitgegevene disposities door Joachim Hess, 's-Gravenhage* (ms. E), ca. 1815, 8.

Het orgel in de Hervormde Kerk te Bovensmilde | Foto: Jan Smelik

een positief van Johannes Duyschot bewaard gebleven.⁴⁾ Ze maken deel uit van een kabinetorgel dat Detlef Onderhorst omstreeks 1760 in Amsterdam bouwde. De dispositie van deze lade van Duyschot sluit aan bij die van het Verhofstadt-orgel in Donkerbroek en ook bij die van het orgel dat werd gemaakt voor de Waalse kerk van Kampen.

Van de genoemde orgels was direct of indirect de maker te achterhalen, maar er zijn ook orgels van schuilkerken bewaard waar dit niet het geval is. De meeste daarvan komen uit Amsterdam en bevinden zich nu op een andere plaats. Ik noem als voorbeelden het koororgel in de St.-Barbarakerk te Culemborg, in de Oud-Katholieke Kerk van Zaandam en in Gereformeerde Kerk van Krabbendam. Er waren ook viervoets-instrumenten met een onderkas. Verhofstadt maakte er in 1716 één voor de Lutherse Kerk in Utrecht met een positief eronder; dit orgel staat sinds 1888 in de Hervormde Kerk van IJsselmuiden.

DE VORMGEVING VAN DE KASSEN

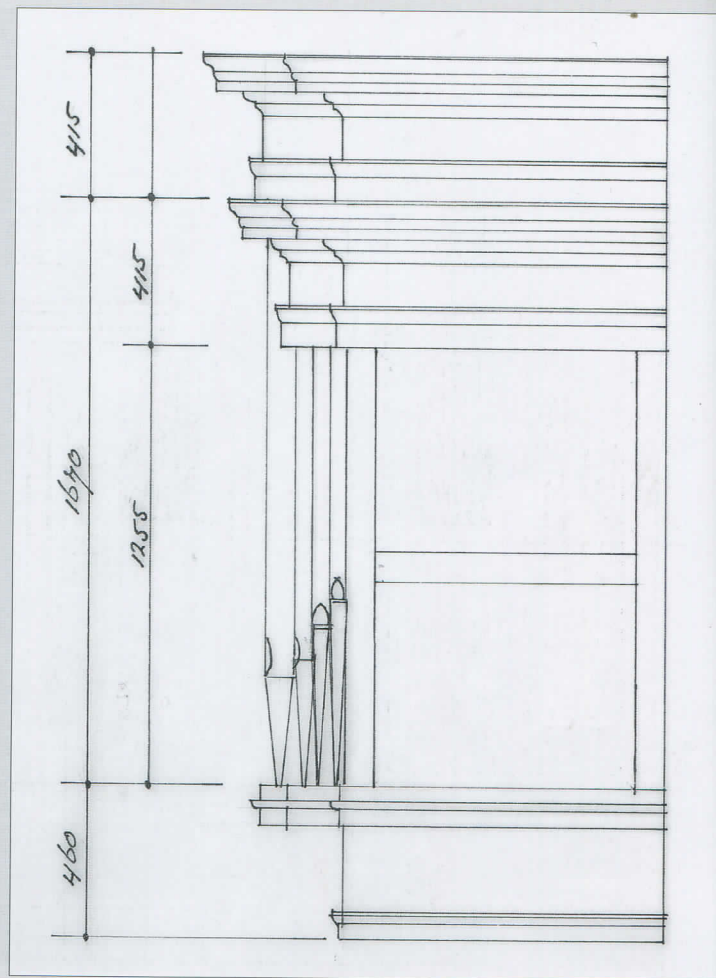
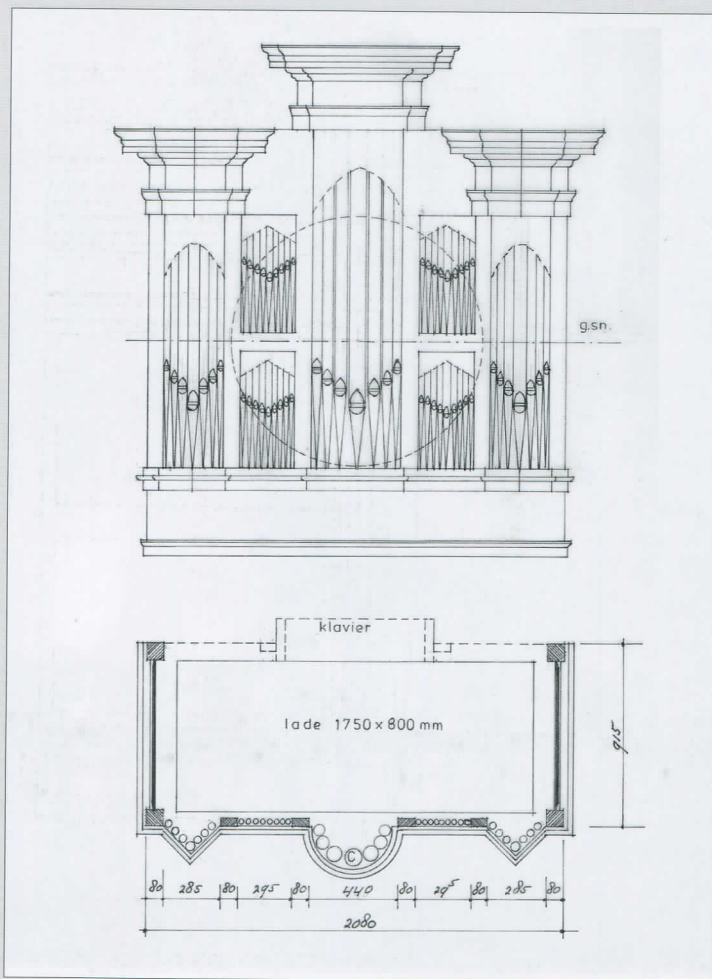
De vormgeving van de kassen is afgeleid van de bouwkunde; het is architectuur in hout. Vanaf het begin van de Renaissance (1550) wordt de architectuur bepaald door de vormen en verhoudingen

4) J.J. van der Harst, *Het kabinetorgel in de Doopsgezinde kerk te Middelstum*, publicatie van de Stichting Groningen Orgelland, no. 8, nov. 1984.

van de klassieke oudheid, waarbij de tempels van de Grieken en Romeinen als voorbeeld dienden. De architectuur werd ontleend aan de zogenaamde tractaten van de Italiaanse architecten Serlio, Palladio, Vignola en Scamozzi. Vanaf circa 1550 konden de ontwerpers van gebouwen over deze handleidingen beschikken, die overal in Europa werden uitgegeven. In deze boeken waren de zuilenorden Dorisch, Ionisch, Corinthisch in detail getekend, met een maatsysteem in moduli, afgeleid van de zuildiameter. De boeken waren vanaf het midden van de zestiende eeuw overal in Europa verspreid. Bij de vormgeving van gevels en orgelfronten was bovendien de gulden snede belangrijk, of de vereenvoudigde variant daarvan, de reeks van Fibonacci: 1.2.3.5.8.13.21.34, etcetera.

De kas van het orgel in Waalse Kerk te Kampen

De kas van het orgel in de Waalse kerk te Kampen heeft er aanvankelijk uitgezien zoals op tekening 1 te zien is, met een halfronde middentoren, spitse zijtorens met elk zeven pijpen en gedeelde tussenvelden in tertsofstelling met negen pijpen. De huidige toestand met de door de voetlijst heen stekende middentoren kan niet de oorspronkelijke zijn. Het front is zo ontworpen dat de deellijn van de velden precies in het midden van de zijtorens ligt en dat in de middentoren de gulden snede aanwezig is. De afstand van genoemde deellijn tot de voetlijst is de *minor* en die van de kap tot deze lijn is de *major*. Een cirkel met de *minor* als straal bepaalt de afstand van de hartlijnen van de binnenstijlen van de zijtorens.

Tekening 1: de oorspronkelijke kas van het orgel uit de Waalse Kerk te Kampen | Tekening: Auke H. Vlagsma (1985)

De breedte van de torens wordt bepaald door het aantal pijpen en door de tophoek van de spitsen van de zijtorens (hier 90°).

De hoogte van de kaplijsten (415 mm) is bepaald door de onderliggende gulden-snedestructie en is voor alle torens gelijk. Hierdoor werd de verhouding van de lijst ten opzichte van de lengte van de frontstijlen bij de middentoren 1:4. De frontstijlen zijn niet geprofileerd en de hoekstijlen zijn vierkant 80 mm. De kas is zo breed dat de lade van 1750 x 800 mm er ruim in past. De profilering van de voetlijst is minimaal met kleine architraaflijsten onder en boven met onder de torens gezaagde waaierende consoles, zoals we wel meer zien bij Westfaalse orgels. De profilering van de kaplijsten volgt ongeveer de architectuurtractaten met ojief- en kwartronde lijsten en een waterhol, maar is wat eenvoudiger dan bij de kassen van Jutphaas en Delft.

De kas van het orgel in de Rooms-Katholieke Kerk te Jutphaas

De kas van het Verhofstadt-orgel van Jutphaas (tekening 2 en 3) is ontworpen volgens hetzelfde principe als die in de Waalse Kerk te Kampen, met op de gulden-snedelij van de middentoren het middelpunt van een cirkel die de plaats van de binnenzijde van de zijtorens bepaalt. Het grote verschil met het instrument in Kampen is dat de zijtorens half rond zijn en niet spits. De tussenvelden hebben een diatonisch verloop van de pijpen en een labiumverloop dat bepaald wordt door aanknopingspunten in het front. De totale breedte van het front is vrijwel gelijk aan die van het orgel uit de

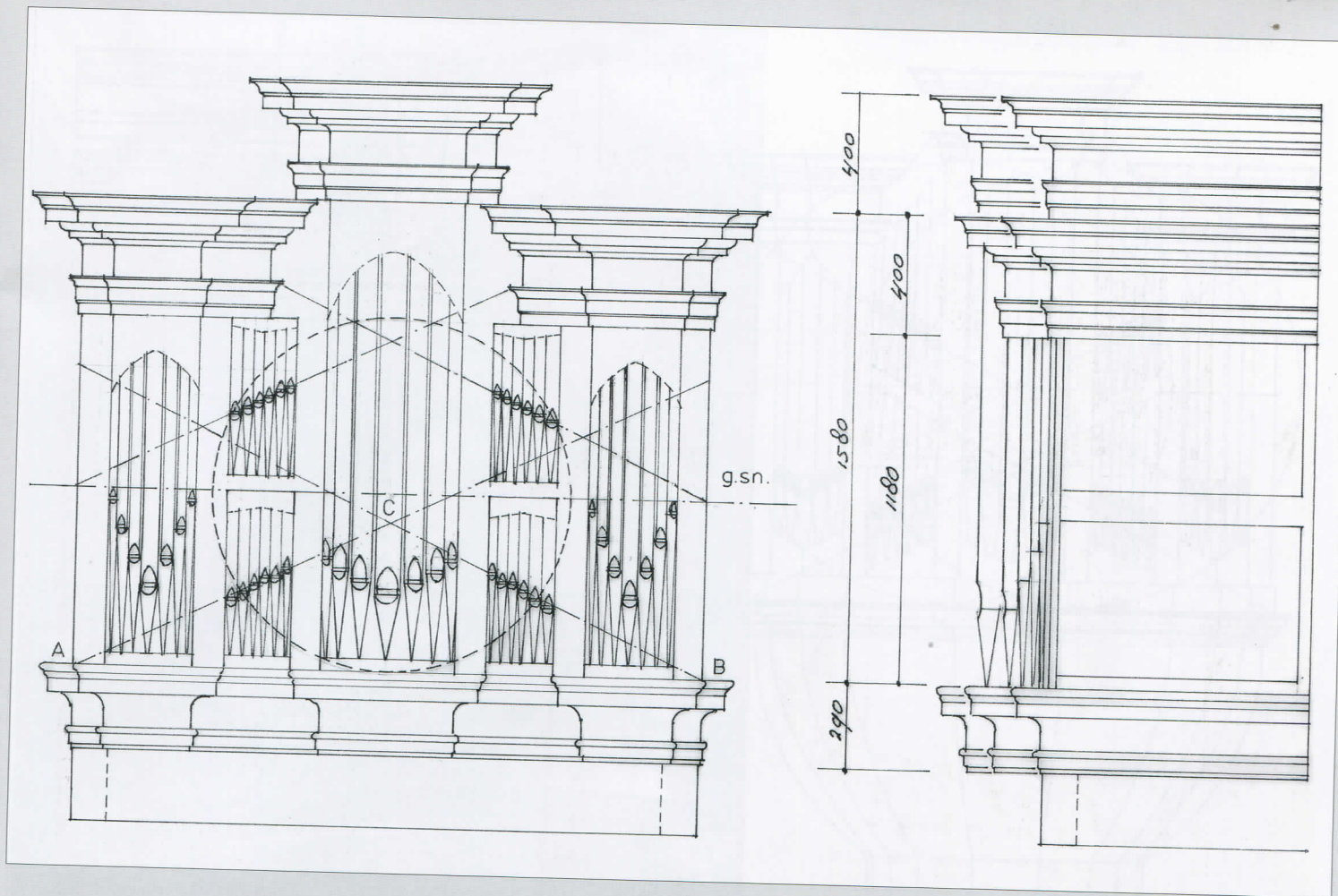
Kamper Waalse Kerk, maar de frontstijlen zijn een kwart breder en de tussenvelden zijn smaller. Ook hier is er plaats genoeg voor de lade van 1835 x 770 mm.

De hoogte van de kaplijsten komt ook voort uit het front, in de verhouding circa 1:4 ten opzichte van de lengte van de frontstijlen. De detaillering van de lijsten is rijker dan in die van het Kamper orgel, met het voor Verhofstadt gebruikelijke kwartronde profiel aan de kroonlijst in plaats van een ojief en een omgekeerd ojief.

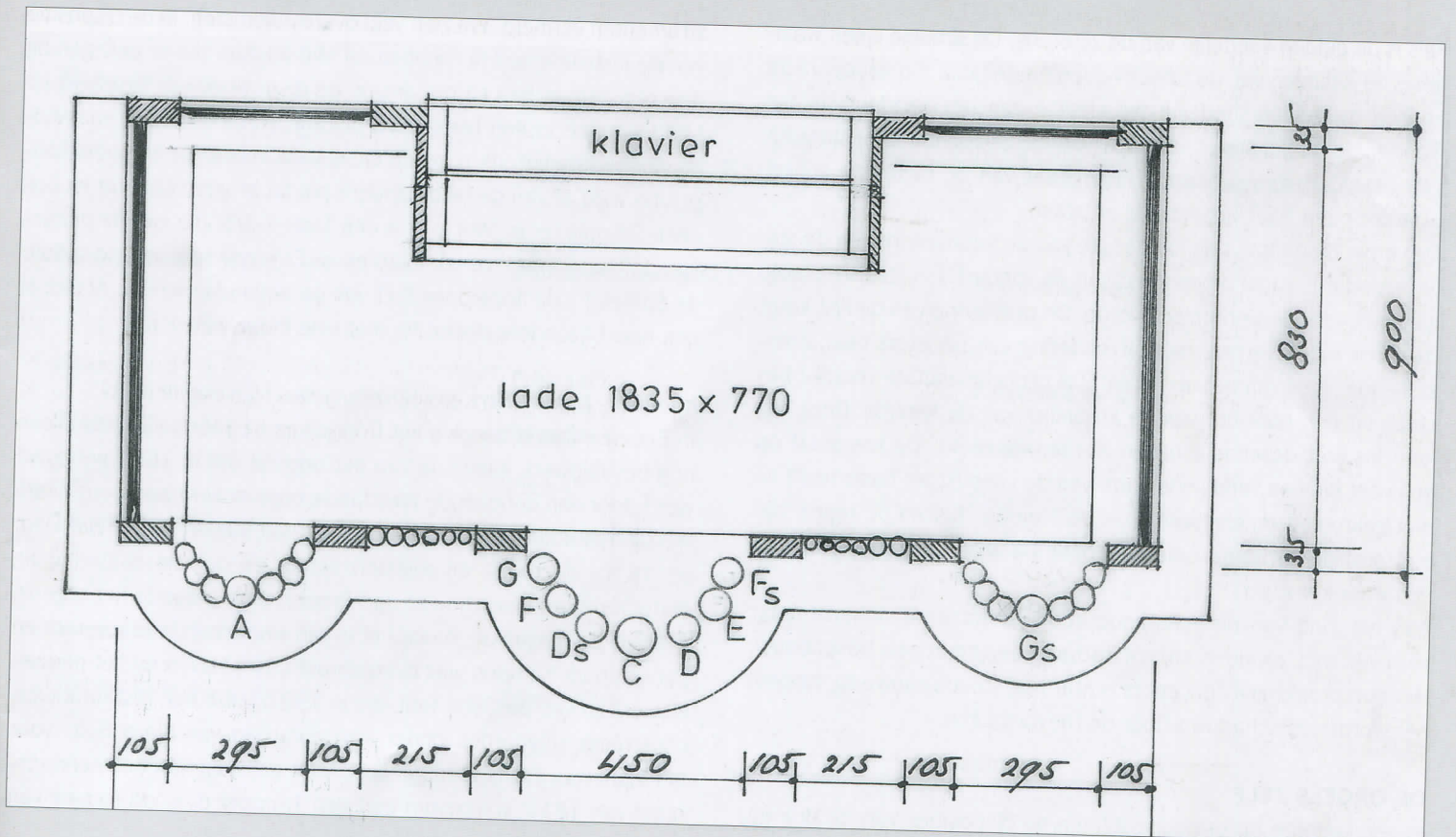
De voetlijst heeft halfronde opliggende profielen aan de bovenkant van kroonlijst en architraaf. De overgang van kroonlijst naar fries verloopt met een grote hollijst vanaf het waterhol. Dit zijn geen details uit de tractaten, maar ze geven als zodanig wel de nodige plasticiteit in combinatie met de gevleugelde engelenkopjes onder de torenconsoles op de vlakke voet onder de kas.

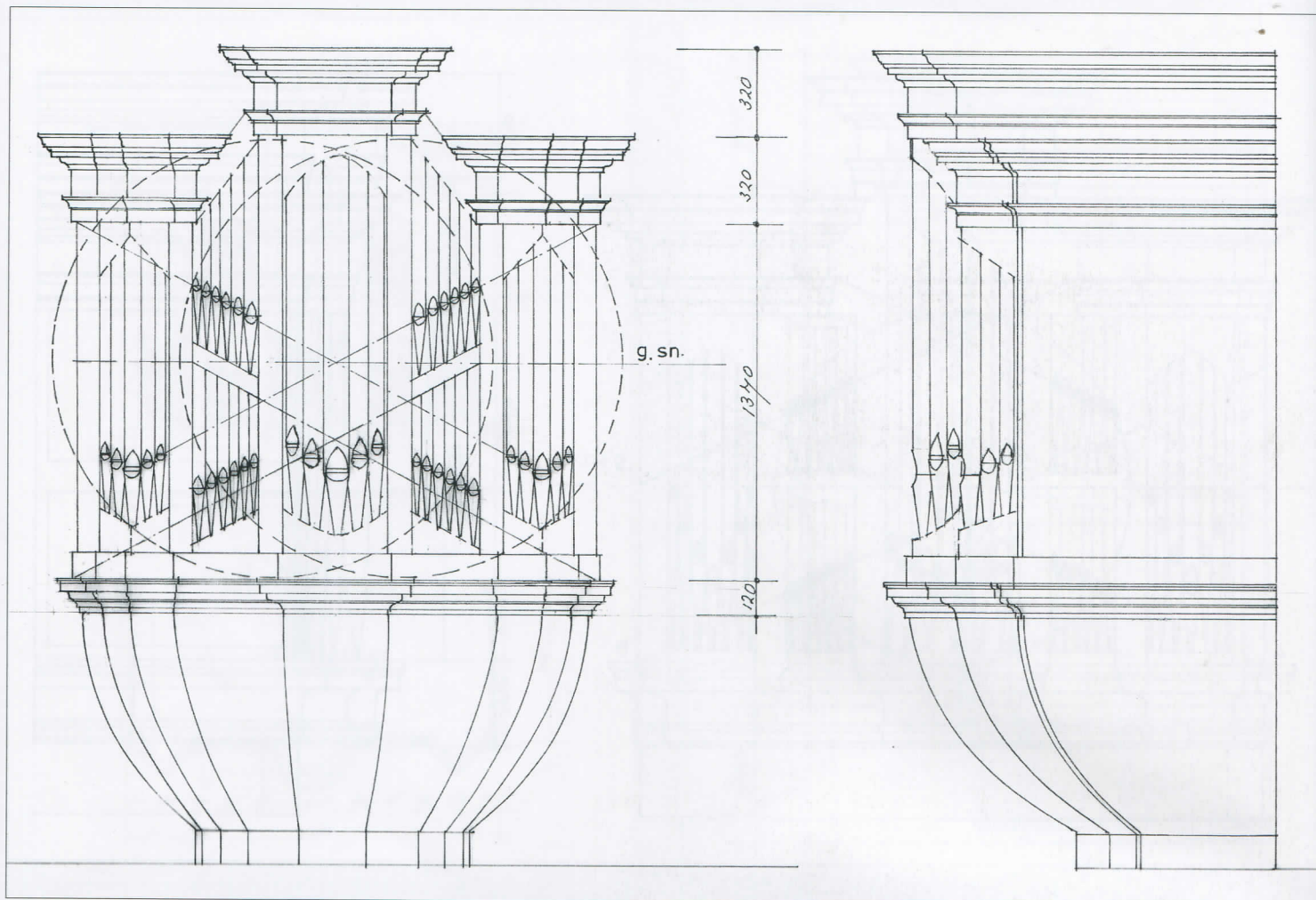
De kas van het orgel in de Oud-Katholieke Kerk te Delft

Het front van het orgeltje in de Oud-Katholieke Kerk op het Begijnhof in Delft (tekening 4) is bijzonder vanwege de onderbouw, die de vorm heeft van een console die geïntegreerd is in de balustrade van het orgelbalkon. Het frontgedeelte is typisch voor Duyschot, met een geknikte voorkant, zoals we dat ook zien bij zijn grotere orgels. In de halfronde middentoren en de spitse zijtorens staan vijf pijpen en in de dubbelvelden zes. In het front passen twee ingeschreven elkaar overlappende cirkels waarvan de middelpunten op het hart van de stijlen van de middentoren liggen. De middellijn van de cir-

Tekening 2 en 3 : de kas van het Verhofstadt-orgel uit de Rooms-Katholieke Kerk te Jutphaas | Tekening: Auke H. Vlagsma (1985)

Tekening 4: de kas van het Duyschot-orgel in de Oud-Katholieke Kerk van Delft | Tekening: Auke H. Vlagsma (1985)

kels is de gulden-snedelij van de zijtorens. De schuine lijnen waarlangs de delingen van de tussenvelden en de labia zijn aangebracht kruisen de gulden-snedelij ter plaatse van het midden van het front en de binnenstijlen van de zijtorens; ze komen respectievelijk van het bovenste en onderste hoekpunt van de buitenste stijlen, waardoor een fraai lijnenspel is ontstaan.

De verhouding tussen de kaphoogte van de middentoren en de stijlen eronder is vanaf de opstand van de voetlijst 1:5, zoals Palladio aangeeft voor de Corinthische orde. De profilering van de lijst komt daar ook mee overeen, met uitzondering van het sterk naar voren stekende lijstje van het architraaf. De profielen van de voetlijst bestaan uit een gedeelte van de kroonlijst van de kaplijst. Deze lijst kon dus met dezelfde schaven worden gemaakt. De kas staat op een voet die een verkleinde vorm van de voetlijst als basis heeft en met gekromde regels hiermee is verbonden. Tussen de regels zijn met profiellijsten omzoomde gebogen panelen aangebracht. Dit is een waar kunstwerk!

Aan het eind van de achttiende eeuw is het front onherkenbaar verminkt met zijvelden en in 1866 nog eens met een bovenbouw. Het oorspronkelijke concept is echter nog steeds aanwezig, hoewel het wordt overschaduwd door de toevoegingen.

DE ORGELS ZELF

In een kadertje op bladzijde 27 zijn de disposities van de drie in-

strumenten vermeld. We zien veel overeenkomsten: in de dispositie van de instrumenten te Kampen en Middelstum zijn er delingen bij drie registers in bas en discant, in de disposities van Jutphaas en Middelstum is er een Terts $1 \frac{3}{5}$ ' discant, en de dispositie van Middelstum vermeldt ook nog een Quint $1 \frac{1}{3}$ ' bas. De Duyschot-dispositie wijkt af van de beide andere omdat er geen Mixtuur en ook geen Sesquialter is. Wel is er is een Terts $1 \frac{3}{5}$ ' die met de discant van de Quint $2 \frac{2}{3}$ ' te combineren is. Er is ook nog een extra fluit: de Sufflet $1'$, de hoge open fluit van de Hollandse school. Al met al een heel bijzondere dispositie met vele mogelijkheden.

Kampen - Waalse Kerk (nu Bovensmilde - Hervormde Kerk)

In Bovensmilde is behalve het frontje van de voormalige kas alleen nog het pijpwerk aanwezig van het orgeltje dat in 1684 gebouwd werd door een onbekende Westfaalse orgelmaker naar wiens naam we slechts kunnen gissen. De lade is van Luitjen Jacob van Dam uit 1810, de toets- en registertractuur en ook de magazijnbalg onderin de orgelkas zijn van Jan Proper; deze plaatste het orgel in 1897 in Bovensmilde, nadat het in zijn werkplaats was vergroot en per schip uit Kampen was overgebracht. Het klavier en het pedaalklavier zijn van de Gebr. Reil, die in 1987/1988 een restauratie/reconstructie uitvoerden onder adviseurschap van Klaas Bolt; voor het klankconcept is toen gekozen voor de staat van het viervoetsorgel van 1810, aangevuld met een Trompet $8'$ in de factuur van

Het orgel in de Oud-Katholieke Kerk te Delft | Foto: Teus den Toom

Disposities

Kampen - Waalse Kerk

manuaalomvang: C, D - c³

Prestant 4'

Holpijp 8'

Fluit 4'

Quintfluit 2 2/3' b/d

Octaaf 2'

Sexquialter II b/d

Mixtuur III b/d

Jutphaas - R.-K. Kerk

manuaalomvang: C, D - c³

Prestant 4'

Bourdon 8'

Fluit 4'

Quintfluit 2 2/3'

Octaaf 2'

Tertiaan 1 3/5' d

Sexquialter

Mixtuur III

Middelstum - Doopsgezinde Kerk

manuaalomvang: C - c³

Prestant 4' b/d

Holpijp 8'

Fluit 4' b/d

Quint 2 2/3' b/d

Octaaf 2'

Terts 1 3/5' d

Quint 1 1/3' b

Sufflet 1'

c c^e d d^e e F F^e g g^e a B H
 b

Tooninscripties van de bouwer van de het orgel in de Hervormde Kerk te Bovensmilde

Claviatuur orgel Hervormde Kerk Bovensmilde | Foto: Jan Smelik

Van Dam.

De voor een achtvoets-werk uitgegroeide kas is toen gehandhaafd en ook het mismaakte front met de door de voetlijst stekende middentoren waarvan de pijpen niet op de lade zijn aangesloten. Hoewel het niet strookt met het uitgangspunt van de restauratie zou het mijns inziens beter zijn geweest de middentoren weer in de oorspronkelijke vorm terug te brengen. Een dergelijke ingreep lijkt mij verantwoord omdat hij geen bezwaren zou hebben opgeleverd voor het orgel zelf, want de lade, de tractuur en de zijkantbespeling konden gewoon blijven zoals ze waren.

Omdat van het zeventiende-eeuwse pijpwerk een groot deel bewaard is gebleven en ook de lade van Van Dam uit 1810, is het een zeer waardevol instrument. De meeste pijpen zijn van 1684, gemaakt van lood dat op linnen is gegoten en bij de grotere pijpen daarna is gehamerd. De labia van de op de lade staande pijpen van de prestanten zijn voorzien van *traces de bouche*, iets schuin toelopend en van boven vaagronnd gedrukt; bij de Octaaf 2' is er een afwijking met geritste bovenlabia in de bas. Van de gedekten zijn alle labia gedrukt en zonder ritsen. Bij alle soldeernaden is rode soldeerverf zichtbaar (zie foto cover); de tooninscripties staan bij de kruising van de soldeernaden, links onder en boven.

In onderstaand overzicht is de datering en de factuur van het pijpwerk gegeven.

- Prestant 4': de reeks C,D – f² is van 1684; fis² – f³ is van 1988. De labia zijn met spitsbogen van normale hoogte op het corpus en halfronnd op de voet.
- Holpijp 8': alle pijpen zijn van 1684, gedekt met losse hoeden.
- Prestant 8' discant: alle pijpen zijn van 1810.
- Speelfluit 4': de reeks C,D – c³ is van 1684 en gedekt; cis³ – f³ is van 1810 open conisch.
- Quintfluit 2 2/3': de reeks C,D – c³ is van 1684, tot f² gedekt en daarna open; f² – f³ van 1810 is open en conisch.
- Octaaf 2': alle pijpen zijn van 1684, de labia zijn over drie octaven voorzien van inritsingen aan het corpus die een spitsboog vormen, de onderlabia zijn vlakgedrukt.

Mixtuur III: reconstructie van 1988, de samenstelling is:

C:		1 1/3	1	2/3
c ⁰ :		2	1 1/3	1
c ¹ :	2 2/3	2	1 1/3	
c ² :	4	2 2/3	2	

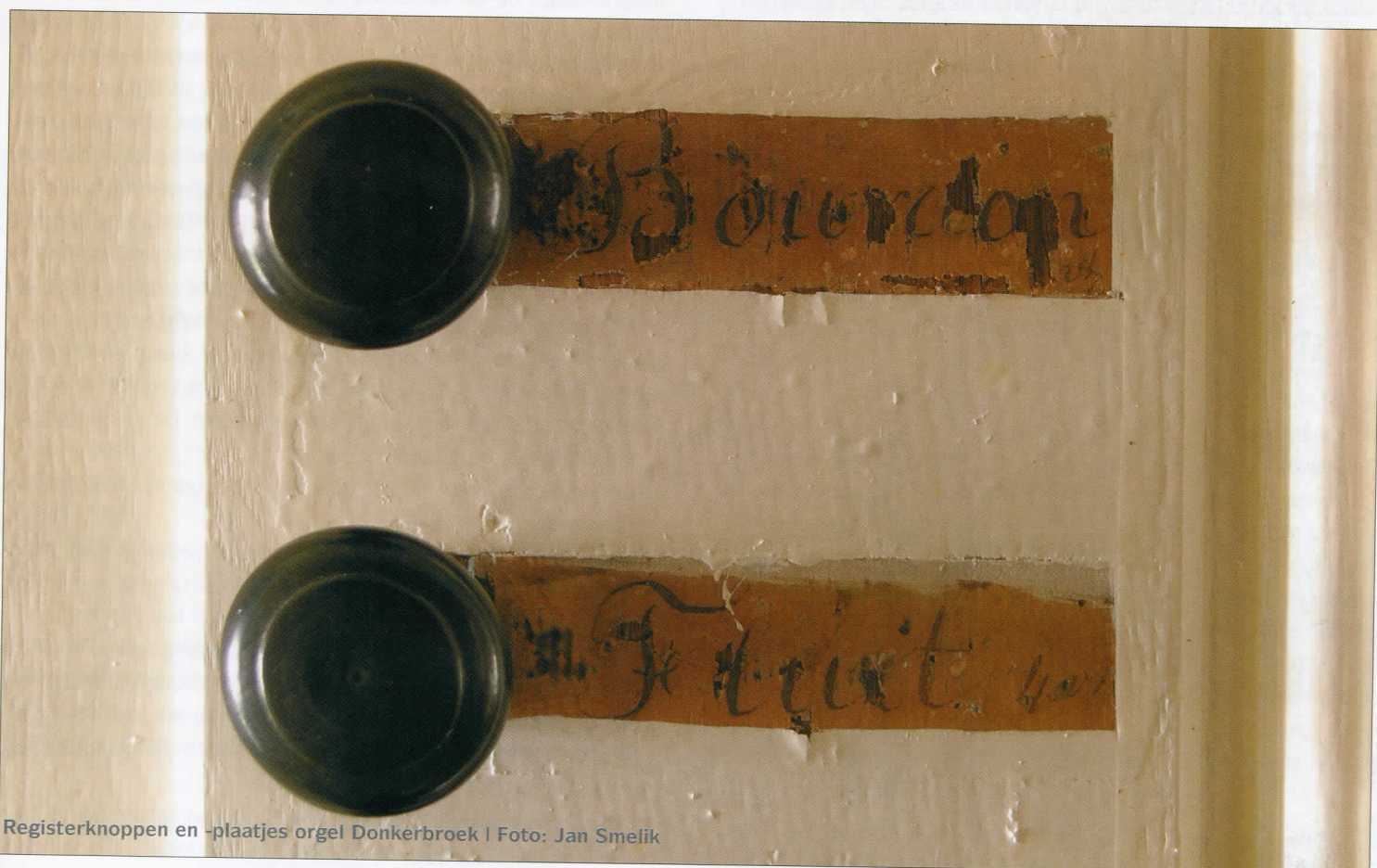
• Sexquialter II: reconstructie van 1988, de samenstelling is:

C:	1 1/3 – 4/5
c ⁰ :	2 2/3 – 1 3/5

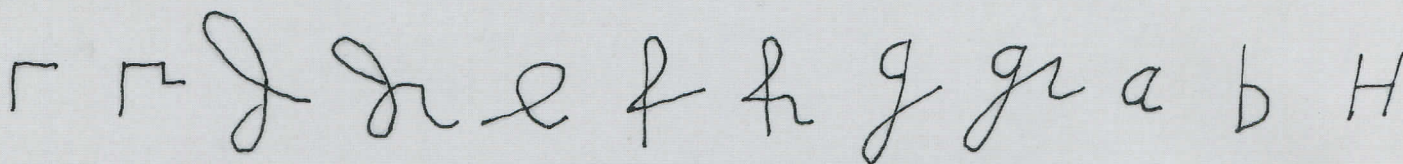
• Trompet 8' bas/discant: reconstructie van 1988, stevens en kop-

Claviatuur orgel te Donkerbroek | Foto: Jan Smelik

Registerknoppen en -plaatjes orgel Donkerbroek | Foto: Jan Smelik

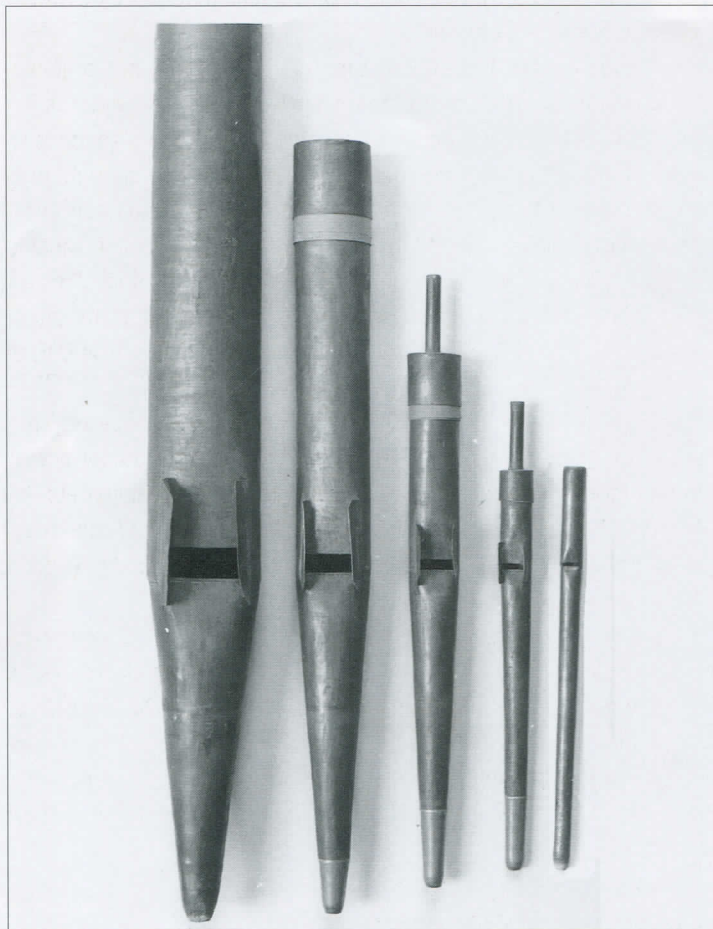
Tooninscripties van Matthias Verhofstadt

pen van eiken, bekens C – B cilindrisch op voet (als Fagot), de overige bekens trechtersvormig.

In een artikel over het orgel te Bovensmilde, in 1988 gepubliceerd in *Het Orgel*, noemde Jan Jongepier de klank in hoofdlijnen vol en vocaal.⁵⁾ De Prestant 4' is in de discant wat fluitachtig en is zeer geschikt om solo mee te spelen. De Octaaf 2' is meer glanzend en sterker. De nieuwe vulstemmen passen heel goed in het klankbeeld van de prestanten. De Prestant 8' discant van 1810 hoort niet in het klankbeeld thuis, maar is juist door zijn contrast heel goed bruikbaar. De fluiten karakteriseert hij als zeer vol van toon, de Fluit 4' is het meest karakteristiek. De Trompet heeft een fraai boventoonrijk klankspectrum vanuit de e-klank en vermengt zich goed

5) Jan Jongepier, 'Het orgel in de Hervormde kerk te Bovensmilde', *Het Orgel* 84/10 (1988) 414-418.

Pijpen van de Fluit 4' orgel Donkerbroek | Foto: Teus den Toom

met de prestanten en de Holpijp. Het nieuwe tongwerk past uitstekend in het plenum, versterkt de grondtoon en voegt er glans aan toe. De toonhoogte is 456 bij 16,9 °C en de winddruk is 63 mm. De stemming is ongelijkzwevend naar Young (ca. 1800), wat past bij het uitgangspunt van de restauratie: de toestand die Van Dam realiseerde in 1810. De restauratie is met grote zorg en op een hoog technisch niveau uitgevoerd door Orgelmakerij Gebr. Reil.

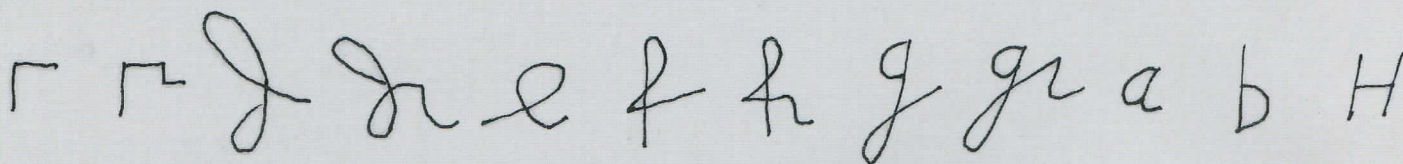
Jutphaas - R.-K. Kerk (nu Donkerbroek - Hervormde Kerk)

Het orgel in de Hervormde Kerk te Donkerbroek verkeert op een paar kleinigheden na nog in de oorspronkelijke staat. De kas is ongeschonden, het pijpwerk is op één register na uit de bouwtijd, de lade en de tractuur zijn origineel en ook de balgen. De stekermechaniek van de toetsen loopt via een wellenbord naar de bovenkant van de lade. Van het klavier zijn de omranding en de boventoetsen omstreeks 1870 door Maarschalkerweerd vernieuwd en bij de restauratie in 1986 door Bakker en Timmenga gereconstrueerd. De balgen liggen op de kerkzolder en kunnen worden bediend met touwen.

Van het pijpwerk is het volgende te vermelden. De meeste pijpen zijn van de hand van de orgelmaker die ook in Culemborg met Verhofstadt samenwerkte. De grootste pijpen zijn gehamerd, de overige geschaafd in de langsrichting van de pijp, dus niet in dwarsrichting zoals in Culemborg. De registernamen op de Prestant, Fluit en Octaaf zijn ook niet van Verhofstadt zelf; op de Quintfluit en de Tertiaan zijn ze vermoedelijk later aangebracht door een orgelmaker uit de school van Bätz. De toonhoogte is een halve toon onder normaal ($a^1 = 415,3$ Hz), de stemming was al gelijkzwevend toen het orgel in Donkerbroek kwam en is bij de laatste restauratie niet gewijzigd. Bijna alle pijpen zijn voorzien van kernsteken, die niet van Verhofstadt kunnen zijn. De tooninscripties staan middenvoor op corpus en voet.

In onderstaand overzicht is de datering en factuur van het pijpwerk aangegeven:

- Prestant 4': alle pijpen zijn voorzien van spitsbooglabia; in het front is de vorm normaal, maar van b^1 tot c^3 extra hoog en niet van Verhofstadt.
- Bourdon 8': alle pijpen zijn gedekt met losse hoeden, van C,D - G van geschilderd eiken zonder baarden, de overige van lood met losse hoeden en met baarden. De makelij van de pijpen is op de wijze van Verhofstadt, de labia van de grootste zijn begrensd met *traces de bouche*, de overige zijn gedrukt.
- Viola di Gamba 8' discant: alle pijpen zijn van omstreeks 1879.
- Fluit 4': makelij gelijk aan die van de Bourdon 8'. Op C de in-

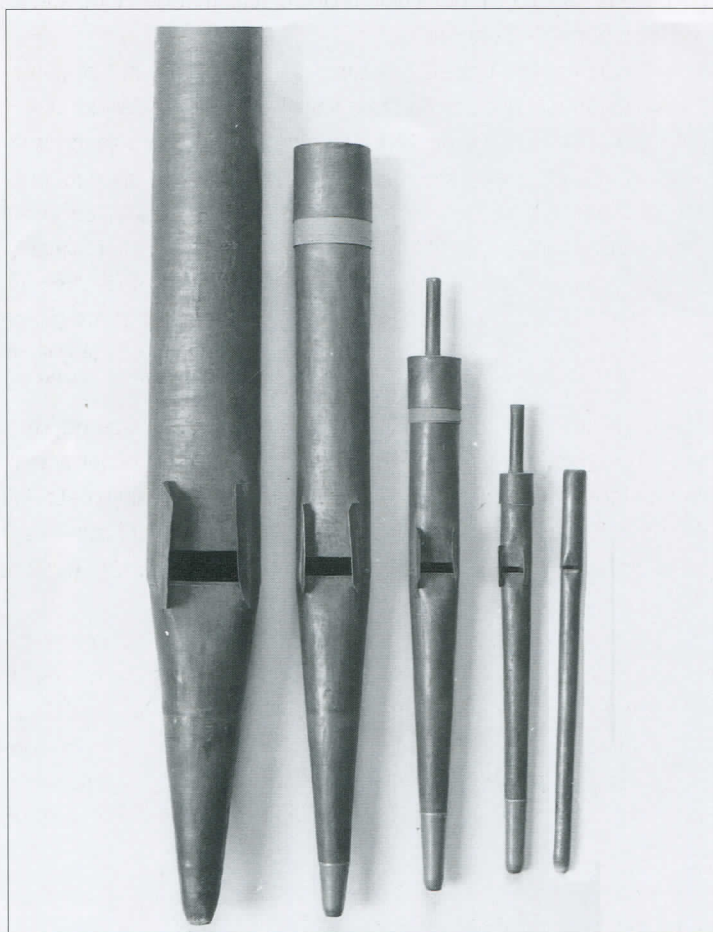
Tooninscripties van Matthias Verhofstadt

pen van eiken, bekens C – B cilindrisch op voet (als Fagot), de overige bekens trechtervormig.

In een artikel over het orgel te Bovensmilde, in 1988 gepubliceerd in *Het Orgel*, noemde Jan Jongepier de klank in hoofdlijnen vol en vocaal.⁵⁾ De Prestant 4' is in de discant wat fluitachtig en is zeer geschikt om solo mee te spelen. De Octaaf 2' is meer glanzend en sterker. De nieuwe vulstemmen passen heel goed in het klankbeeld van de prestanten. De Prestant 8' discant van 1810 hoort niet in het klankbeeld thuis, maar is juist door zijn contrast heel goed bruikbaar. De fluiten karakteriseert hij als zeer vol van toon, de Fluit 4' is het meest karakteristiek. De Trompet heeft een fraai boventoonrijk klankspectrum vanuit de e-klank en vermengt zich goed

5) Jan Jongepier, 'Het orgel in de Hervormde kerk te Bovensmilde', *Het Orgel* 84/10 (1988) 414-418.

Pijpen van de Fluit 4' orgel Donkerbroek | Foto: Teus den Toom

met de prestanten en de Holpijp. Het nieuwe tongwerk past uitstekend in het plenum, versterkt de grondtoon en voegt er glans aan toe. De toonhoogte is 456 bij 16,9 °C en de winddruk is 63 mm. De stemming is ongelijkzwevend naar Young (ca. 1800), wat past bij het uitgangspunt van de restauratie: de toestand die Van Dam realiseerde in 1810. De restauratie is met grote zorg en op een hoog technisch niveau uitgevoerd door Orgelmakerij Gebr. Reil.

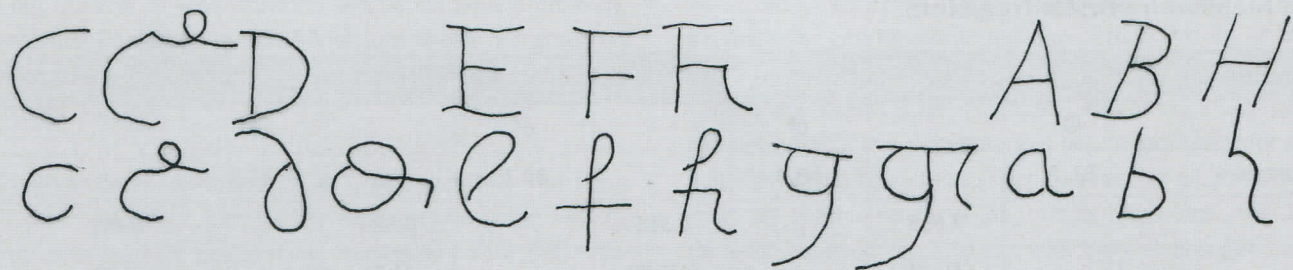
Jutphaas - R.-K. Kerk (nu Donkerbroek - Hervormde Kerk)

Het orgel in de Hervormde Kerk te Donkerbroek verkeert op een paar kleinigheden na nog in de oorspronkelijke staat. De kas is ongeschonden, het pijpwerk is op één register na uit de bouwtijd, de lade en de tractuur zijn origineel en ook de balgen. De stekermechaniek van de toetsen loopt via een wellenbord naar de bovenkant van de lade. Van het klavier zijn de omranding en de boventoetsen omstreeks 1870 door Maarschalkerweerd vernieuwd en bij de restauratie in 1986 door Bakker en Timmenga gereconstrueerd. De balgen liggen op de kerkzolder en kunnen worden bediend met touwen.

Van het pijpwerk is het volgende te vermelden. De meeste pijpen zijn van de hand van de orgelmaker die ook in Culemborg met Verhofstadt samenwerkte. De grootste pijpen zijn gehamerd, de overige geschaafd in de langsrichting van de pijp, dus niet in dwarsrichting zoals in Culemborg. De registernamen op de Prestant, Fluit en Octaaf zijn ook niet van Verhofstadt zelf; op de Quintfluit en de Tertiaan zijn ze vermoedelijk later aangebracht door een orgelmaker uit de school van Bätz. De toonhoogte is een halve toon onder normaal ($a^1 = 415,3$ Hz), de stemming was al gelijkzwevend toen het orgel in Donkerbroek kwam en is bij de laatste restauratie niet gewijzigd. Bijna alle pijpen zijn voorzien van kernsteken, die niet van Verhofstadt kunnen zijn. De tooninscripties staan middenvoor op corpus en voet.

In onderstaand overzicht is de datering en factuur van het pijpwerk aangegeven:

- Prestant 4': alle pijpen zijn voorzien van spitsbooglabia; in het front is de vorm normaal, maar van b^1 tot c^3 extra hoog en niet van Verhofstadt.
- Bourdon 8': alle pijpen zijn gedekt met losse hoeden, van C,D - G van geschilderd eiken zonder baarden, de overige van lood met losse hoeden en met baarden. De makelij van de pijpen is op de wijze van Verhofstadt, de labia van de grootste zijn begrensd met *traces de bouche*, de overige zijn gedrukt.
- Viola di Gamba 8' discant: alle pijpen zijn van omstreeks 1879.
- Fluit 4': makelij gelijk aan die van de Bourdon 8'. Op C de in-

Tooninscripties van Johannes Duyschot

scriptie 'Fluït 4v'. C, D – c¹ zijn gedekt, cis¹ – c² zijn gedekt met roeren, cis² – c³ zijn open. De pijpen zijn tot en met c² voorzien van baarden.

- Quintfluit 2 2/3': makelij gelijk aan die van de Bourdon 8'. Op C de inscriptie 'Quintfluit 3 voet 4'. C, D – f⁰ zijn gedekt, fis⁰ – h¹ gedekt met roeren, c² – c³ open. De pijpen zijn tot en met h¹ voorzien van baarden.

- Octaaf 2': op C de inscriptie 'Octaef 2v'. De pijpen C, D – c⁰ met gedrukt labium, de overige met ingekrast hoog spitsbooglabium boven en onder half rond.

- Tertiaan 1 3/5' discant: op cis¹ de inscriptie: 'tertiaen disk f¹'. Alle labia met een ingekraste hoge spitsboog boven en half rond onder.

- Mixtuur III: alle pijpen als bij de Tertiaan, de samenstelling is:

C			1	2/3	1/2
d ⁰ :		1 1/3	1	2/3	
cis ¹ :	2	1 1/3	1		
cis ² :	2 2/3	2	1 1/3		

Middelstum - Doopsgezinde kerk

De exacte dispositie van dit orgel is bekend geworden bij de restauratie in 1982/1983 en komt ongeveer overeen met die van de twee positieven van Duyschot die A.J. Gierveld in zijn proefschrift noemt.⁶⁾ Op de Quint 2 2/3' na is van alle registers een behoorlijk aantal pijpen van Duyschot bewaard gebleven; zie de getallen tussen haakjes. De Prestant 8' discant is samengesteld van pijpwerk van Duyschot afkomstig van de Prestant 4', de meeste pijpen zijn frontpijpen. Dispositie:

Prestant 4'	(7)
Prestant discant	(25)
Holpijp 8'	(42)
Fluit 4' bas/disc.	(47)
Octaaf 2'	(41)
Sifflet 1' bas	(21)
Quint 1 1/3' bas	(14)

De pijpen zijn qua factuur en inscripties van de hand van Johannes Duyschot. Ze zijn vrij dik van wand, de bovenlabia zijn spitsboogvormig geritst en de onderlabia half rond. De tooninscripties staan bij de kruising van de soldeernaden, links onder en boven.

Ik heb de pijpen in 1982 gezien in de werkplaats van de orgelma-

kers Vermeulen in Weert.⁷⁾ De oorspronkelijke toonhoogte was de koortoon (a¹ = 465 Hz), maar die is in 1760 door opschuiving een hele toon verlaagd tot kamertoon. Van alle registers zijn daardoor de C en Cis van later tijd en van de Holpijp ook de D t/m Fis.

HET KLANKCONCEPT VAN DE DRIE ORGELS

Om het klankconcept van orgels te kunnen beoordelen is een studie van de mensuren nodig. In een kader bij dit artikel heb ik deze per orgel genoteerd voor de prestanten en de fluiten afzonderlijk, en vanwege het verschil in karakter bespreek ik ook nog eens de Holpijp en de Fluit 4' apart. De Quintfluit is niet relevant, omdat die in beide gevallen is afgeleid van de Fluit 4'. Bij de mensuren van het instrument te Middelstum ben ik uitgegaan van de toonhoogte van het oorspronkelijke concept van Duyschot, die zoals ook in Bovensmilde een halve toon boven normaal lag (a¹ = 465 Hz). De mensuren zijn dus van de Duyschot-pijpen met zijn c-inscripties. In Donkerbroek is en was de toonhoogte een halve toon beneden normaal (a¹ = 415,3); deze hele toon verschil met de beide andere orgels is duidelijk te horen.

Wat de prestanten betreft (zie tabel 1), zien we bij het orgel van Bovensmilde dat het groot octaaf van de Prestant 4' wijder is dan het klein octaaf en dat de verhoudingen tussen de volgende twee octaven gelijk zijn aan die van de Octaaf 2'. In het instrument te Donkerbroek zijn bij de beide prestanten de verhoudingen in het groot octaaf gelijk, bij de Prestant 4' wordt de discant vanaf c² wijder en bij de Octaaf 2' vanaf c¹. In Middelstum is de Prestant 4' niet bewaard gebleven. Bij de Octaaf 2' zien we dat het eerste octaaf van de bas (C-c⁰) en van de discant (c¹-c²) wijder is dan de volgende.

Wat de Holpijp of Bourdon 8' betreft (zie tabel 2): deze registers zijn in de orgels van Bovensmilde en Middelstum geheel gedekt en van lood. In het orgel van Donkerbroek heet de achtvoets-fluit Bourdon en zijn alle pijpen gedekt, maar de grootste zeven zijn bij Verhofstadt van hout, zoals ook in het positief van zijn orgel in Culemborg het geval is.

De Fluit 4' (zie tabel 3) is bij de drie orgels verschillend, zowel qua menatuur als qua factuur, maar wel kunnen we constateren dat bij alle drie de menatuur van de c⁰ vrijwel gelijk is aan die van de c¹ van de Holpijp. Ook zien we dat groot C in het orgel te Bovensmilde vrijwel dezelfde diameter heeft als in die van Middelstum, maar dat binnen het register het verloop anders is dan bij de andere

6) A.J. Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17^e en 18^e eeuw* (Utrecht 1977) 122.

7) De mensuren heb ik gekregen van J.J. van der Harst, die adviseur was bij de restauratie in Middelstum.

Tabel 1: Mensuren prestantregisters

Bovensmilde								
	C		c ⁰		c ¹		c ²	c ³
Prestant 4'	81.7		53.3		30.1		17.2	10.7
		0,658		0,565		0,569		0,622
		(4½:7)		(4½:8)		(4:7)		(5:8)
Octaaf 2'	51.9		29.3		16.7		10.8	6.1
		0,564		0,571		0,647		0,559
		(4½:8)		(4:7)		(4½:7)		(5:9)
Donkerbroek								
	C		c ⁰		c ¹		c ²	c ³
Prestant 4'	83.7		49.8		28.4		17.6	11.1
		0,595		0,570		0,620		0,630
		(3:5)		(4:7)		(5:8)		(5:8)
Octaaf 2'	46.7		27.6		17.2		10.5	7.0
		0,591		0,623		0,610		0,666
		(3:5)		(5:8)		(3:5)		(2:3)
Middelstum								
	C		c ⁰		c ¹		c ²	c ³
Octaaf 2'	44.6		28.6		16.5		11.6	8.0
		0,649		0,590		0,700		0,690
		(2:3)		(3:5)		(7:10)		(7:10)

Tabel 2: Mensuren Holpijp 8' of Bourdon 8'

	C		c ⁰		c ¹		c ²	c ³
Bovensmilde	102.9		62.5		44.6		27.7	17.5
		0,613		0,714		0,621		0,632
		(8:13)		(5:8½)		(5:8)		(6:9½)
Donkerbroek	104.9		75.0		<u>48.1</u>		31.4	23
		0,714		0,641		0,653		0,732
		(5:8½)		(4½:7)		(8½:13)		(7:9½)
Middelstum	107.1		66.9		40.8		26.0	17.9
		0,654		0,609		0,636		0,688
		(8½:13)		(3:5)		(4½:7)		(7:10)

twee. In het orgel te Bovensmilde zijn alle pijpen gedekt en in de instrumenten te Donkerbroek en Middelstum alleen het groot en het klein octaaf; het eengestreept octaaf is daar roergedekt en het tweegestreept is open.

In het orgel van Donkerbroek heeft de C een diameter van 75.1 mm en is de c^0 48.3 mm. Evenals bij het 8-voets orgel in Culemborg vormt deze waarde ook hier het middelpunt voor het mensuurconcept van de fluiten. De discant begint bij c^1 als roergedekt en gaat bij c^2 over in een open fluit met een repetitie van een kwint. De octaafreducties zijn in de bas normaal, van c^1 tot c^2 is er een langzaam verloop tot maar 76,2 % en bij de open pijpen iets minder dan normaal. Van c^2 naar cis^2 is er op de overgang van roergedekt naar open een repetitie van ca. 5 halve tonen. Deze is niet hoorbaar, de klank heeft een normaal verloop.

In het instrument van Middelstum is het verloop over de eerste drie octaven constant met een reductiecoëfficiënt van 3 : 5, dan volgt op de overgang bij c^2 een repetitie van 3 halve tonen en ten slotte is er een langzaam verloop.

BESLUIT

Architectonisch en muzikaal gezien zijn deze kleine orgels zeer fraaie instrumenten. Hoewel de kassen van Bovensmilde en Donkerbroek nu totaal verschillend zijn, is het ontwerpschema van het frontje van Verhofstadt bijna gelijk aan dat van zijn onbekende collega, die het orgeltje in Kampen bouwde. Het Duyschot-kasje van de Oud-Katholieke Kerk in Delft is van een geheel andere orde. Hier zien

we op het kleinste niveau het verschil tussen het Hollandse front en de zuidelijke georiënteerde stijl van Verhofstadt en de Westfaalse van Bovensmilde.

Van de drie orgels is de dispositie uiteraard ook verschillend. Die van het orgeltje van Verhofstadt is het uitgebreidst met een Quintfluit, een Terts 1 3/5 (disc.), een Sexquialter en een Mixtuur. Dan volgt het orgel in Bovensmilde, met een Quintfluit, een doorlopende Sexquialter en een Mixtuur, alle drie met delingen bas-discant. Het Duyschot-orgeltje had geen Mixtuur en ook geen Quintfluit, maar wel een Cornet, zodat er in de discant toch een kwint en een terts beschikbaar waren. Een beter voorbeeld is daarom de dispositie van het orgel te Middelstum, waarin Duyschot-pijpwerk van een ander viervoets-orgel bewaard is gebleven.

De orgels zelf verschillen natuurlijk van makelij; ze zijn tenslotte door verschillende orgelmakers gebouwd. Alleen in het instrument van Donkerbroek is de complete aanleg bewaard gebleven, met op één register na alle pijpen, de lade, het wellenbord, de tractuur, het klavier en de windvoorziening. Het enige aspect dat verdween is de oorspronkelijke stemming.

Wat het pijpwerk betreft is er verschil in mensuur, vooral bij de fluiten. In het orgel te Bovensmilde zijn alle fluiten gedekt en in die van Donkerbroek en Middelstum alleen de Holpijp. Bij Verhofstadt en Duyschot is de Fluit 4' in het groot octaaf gedekt en de Quintfluit tot f^0 ; in het eengestreept octaaf zijn er roeren en in het tweegestreept zijn de pijpen open. De roeren zorgen door de ontwikkeling van boventonen voor een vollere klank en de open pijpen in het hoogste octaaf voor een toename van de klanksterkte.

Tabel 3: Mensuren Fluit 4'

Bovensmilde									
C		c^0		c^1		c^2		c^3	
67.5		44.4		28.0		18.1		12.7	
	0,657		0,63		0,646		0,702		
	(8½:13)		(5:8)		(4½:7)		(7:10)		
Donkerbroek									
C		c^0		c^1		c^2	cis^2		c^3
				<	met roer	>	<	open	>
75.1		48.3		30.2		23.0	28.0		18.6
	0,643		0,625		0,762			0,664	
	(4½:7)		(5:8)		(8½:13)			(2:3)	
Middelstum									
C		c^0		c^1		c^2	cis^2		c^3
				<	met roer	>	<	open	>
67.0		41.4		31.8		19.5	23.3		16.0
	0,618		0,591		0,610			0,686	
	(3:5)		(3:5)		(3:5)			(7:10)	

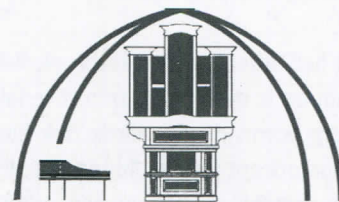
Annie Bank Edition

P.O.Box 347, 1180 AH Amstelveen, Nederland
T +31 (0)20 441 2202, F +31 (0)20 441 5695, E sales@anniebank.nl

Theo Griekspoor: € 9,60
Passacaglia "Wie maar de goede God" LvdK 429
Dick Koomans: € 9,60
Anna Magdalena, Zes transcripties van Bach (?)

Download gratis voorbeeldpagina's op
www.organmusic.nl

even printen en direct spelen

J.C. van Rossum
Hoge Maasdijk 8
4281 NG Andel
T 0031 (0)183 442505
F 0031 (0)183 448448
E jcrossum@xs4all.nl
W www.rossumorgelbouw.nl

J.C. van Rossum
Clavecimbel- en Orgelbouwer
advies, begeleiding, restauratie, nieuwbouw

Sound craftmanship

ELBERTSE
ORGELMAKERS

Zuidergracht 17 3763 LS Soest The Netherlands
Tel. +31 (0)35 - 601 25 92 Fax +31 (0)35 - 603 11 50

Een interessant orgel wordt degelijk gemaakt,
graag bespeeld en goed onderhouden

PIETER VANHAECKE

orgelbouwer

Vissegatstraat 155 B-3071 Kortenberg
++ 32.26.60.20.30

Een ruime ervaring als bron van kennis en ambacht om uw
orgel - historisch of modern - degelijk te onderhouden.
Duidelijke en juiste prijsopgave, een zorgvuldige afwerking.
Altijd welkom voor bezoeken en bespelingen

MA 1 FEBRUARI 2010
GROTE ZAAL 20.15 UUR

TON KOOPMAN OP HET DOELNORGEL

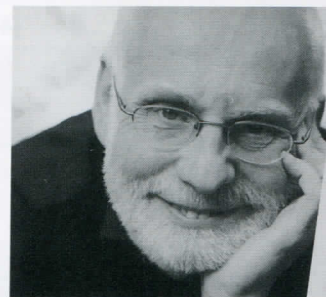
Werken van Bach en Buxtehude

 de doelen

De jonge Bach had net zijn eerste aanstelling als stadsorganist van Arnstadt op zak toen hij in de winter van 1705-1706 besloot om in het Noord-Duitse Lübeck naar de grote orgelmeester Dietrich Buxtehude te gaan luisteren. Een tocht van 400 kilometer, te voet! Het beviel Bach zo goed dat hij vier maanden bleef. Totdat Buxtehude hem aanbood zijn opvolger te worden, mits hij zijn oudste dochter zou trouwen. Dat ging Bach te ver. Snel vertrok hij weer naar Arnstadt, waar hij zijn oog al lang had laten vallen op een achterlicht. Muzikaal heeft hij echter bijzonder veel aan Buxtehude te danken, zo laat maestro Ton Koopman horen in een concert dat geheel gewijd is aan de twee grootste orgelcomponisten aller tijden.

prijs
normaal / R'pas en 65+ / CJP / t/m 16 jaar
€ 19 / € 17 / € 13 / € 7

BESTELLEN?
010 2171717 OF WWW.DEDOELN.NL

CONCERT- EN CONGRESGEBOUW | ROTTERDAM
www.dedoelen.nl

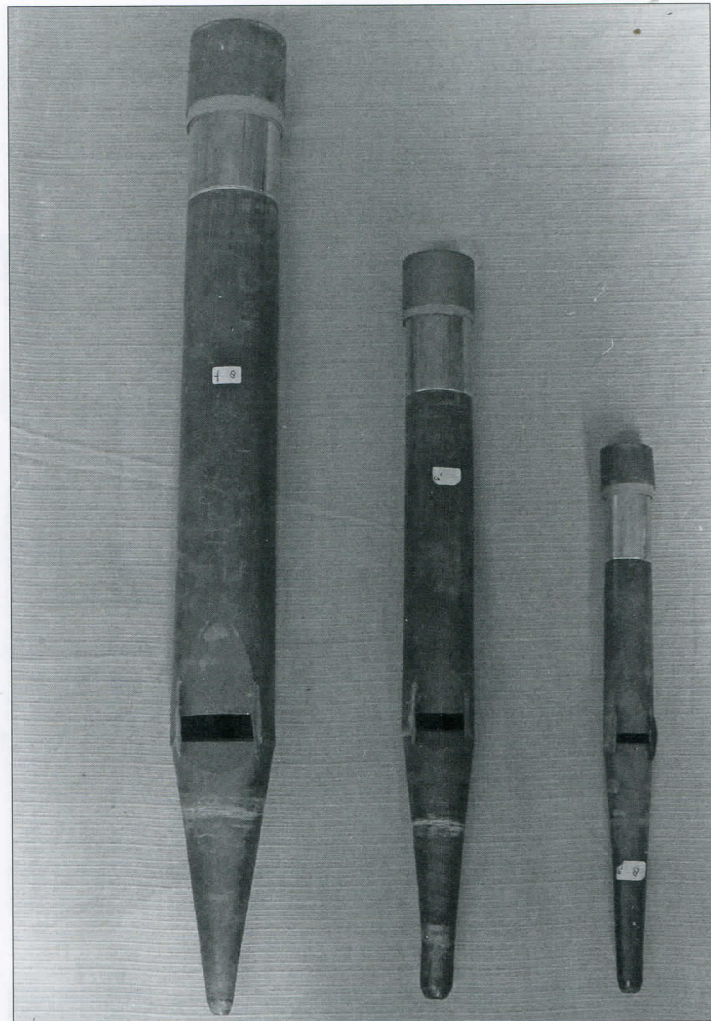
Het kabinet-orgel in Middelstum, met rechts een aantal Duyschot-pijpen van de Holpijp 8' | Foto's: Auke H. Vlagsma

Hier blijkt nog eens, dat de bouwwijze van Verhofstadt grote raakvlakken heeft met de Hollandse orgelbouw. De wijze van pijpen maken is zuidelijk, maar zijn klankconcept is voor een groot deel gelijk aan dat van de Hollandse school. Vermoedelijk kwam Verhofstadt met het Hollandse orgel in aanraking door zijn contacten met vader en zoon Veldcamps. Deze toonaangevende adviseurs waren op de hoogte van het werk van Johannes Duyschot en van zijn voorgangers, leden van de familie Van Hagerbeer. Vader Egbertus Veldcamps was organist van de St.-Laurenskerk te Alkmaar, waar Duyschot in 1703 gewerkt had; hij keurde in 1716 het door Verhofstadt verbouwde orgel in de Grote kerk van Edam en in 1718 zijn nieuwe orgeltje in de Edamse Kleine Kerk.⁸⁾

EEN TYPISCH NEDERLANDS FENOMEEN

In het algemeen kunnen we stellen, dat het viervoets-orgel een typisch Nederlands fenomeen is en het balustrade-orgel in het bijzonder. In feite is het een kleine uitvoering van een achtoets-orgel, maar meestal zonder tongwerk. Een Trompet 8' paste immers niet in de kleine kas, maar een enkele keer werd de Trompet 4' geplaatst, zoals op het Stint-orgel van 1656 in de Kleine Kerk te Steenwijk. Het is merkwaardig dat Johannes Duyschot bij de

8) A.H. Vlagsma, *Het 'Hollandse' orgel in de periode van 1670-1730* (Alphen aan den Rijn 1992) 130.

zelfstandige viervoets-orgels een ander concept gebruikt dan bij de viervoets-rugwerken, waar een klankpyramide aanwezig is met aan de top de Scherp, de Mixtuur in de hoge ligging. Hij plaatste als tongwerk soms de discant van de Trompet 8', zoals op het Rugwerk van zijn orgel van 1693 in de Oude Lutherse kerk te Amsterdam.⁹⁾ In het tweede kwart van de achttiende eeuw doet de Dulciaan 8' zijn intrede in Nederland op de viervoets-orgels en op de rugwerken. Na het overlijden van Johannes Duyschot in 1725 is de Hollandse School vrijwel op zijn eind en wordt de orgelbouw gedomineerd door orgelmakers uit Duitsland, waar de Dulciaan al veel langer bestond.

Met dank aan Jans Vrieling (Bovensmilde), en de heren Schievink (Donkerbroek), Bouma (Donkerbroek).

9) Vlagsma, *Het 'Hollandse' orgel*, 51 en 107.